

A debreceni nagyerdei–egyetemi egyházkörszet kezdeti évei¹

Dezső Kinga Julianna

történész, doktoranda, Debreceni Egyetem

*„Hála Istennek, hogy a »modern kéz«,
mely stukát, ágyút, Maginot-vonalat is megtanult építeni,
– nem felejtett el még templomot építeni...”²*

(Koncz Zoltán)

A fent idézett mondatot az Egyetemi Templom átadása előtti napokban fogalmazta meg cikkében Koncz Zoltán, református lekipásztor, aki Szenes László segédlelkészeként klinikai lelkesítő szolgálatot végzett Debrecenben a II. világháború idején. Ez a gondolata tökéletes summája mindannak, amiről a következő néhány oldalon keresztül szeretnék értekezni. Nevezetesen, hogy a II. világháború évei alatt, amikor katonák milliói hullottak el a frontokon, csaták zajlottak a szárazföldön, a tengereken és a levegőben, Debrecenben – bármennyire is elmentmondásosnak hat – templomot, és vele együtt gyülekezetet építettek az egyetemi ifjúság és a nagyerdei egyházkörszet részére. Bár az építéstörténet kiválóan dokumentált,³ de erre az időszakra nézve a közösség életéről és működéséről igencsak töredékes forrásanyag maradt fent, ezért a leírtak nem mutatják be a teljes képet, azt azonban vélhetően sikerül majd érzékeltetni, hogy milyen jellegű munka indult el az 1940-es években Debrecen ezen egyházkörszetében.

Amint az ismeretes, az Egyetemi Templom a Református Kollégium 400 éves jubileumára készült alkotások egyikeként épült meg.⁴ Alapkövét 1938-ban,

¹ A tanulmány „A kulturális és innovációs minisztérium ÚNKP-22-3-II-DE-376 kód-számú új nemzeti kiválóság programjának a nemzeti kutatási, fejlesztési és innovációs alapról finanszírozott szakmai támogatásával készült.”

² VASÁRNAP – Református Gyülekezeti Hetilap. XXVIII. évf. 20. sz. Debrecen, 1942. május 10.

³ A Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára nyolc doboznyi iratanyagot őriz az építéstörténetre vonatkozóan.

⁴ Az építéstörténetről bővebben lásd: Dezső Kinga Julianna – „Lássatok hozzá, és építsétek föl Istennek, az Úrnak szentélyét” (A Debreceni Református Egyetemi Templom építésének története). In. Gerundium, 8(4), 52–70. 2017.

egy nagyszabású jubileumi ünnepség keretein belül rakták volna le, de a feszült nemzetközi helyzet miatt az ünnepség nemzetközisége kudarcba fulladt, s a nagyszabású eseményt el is napolták. 1938. október 4-én ugyan megtartották a megemlékezést a Kollégium jubileumáról, viszont nagyon szűkre szabott házi ünnepség keretében került sor erre, az ünnepség pedig nem tette lehetővé az ünnepélyes alapkőletételt, így az építkezést enélkül kezdték el.⁵ A fent hivatkozott tanulmány részletesen tárgyalja az építéstörténetet, ezért jelen írásban csupán néhány, a háború összefüggésében vizsgált aspektust szeretnék kiemelni a templomépítés időszakából. Amikor 1938-ban sor került a templomépítés nyertes tervpályázatának kihirdetésére,⁶ csupán annyi maradt hátra, hogy kijelöljék a fővállalkozó személyét. Ez a művelet azonban nem jelentett akkora kihívást, mint a közvélemény ebből fakadó felháborodásának lecsendesítése.⁷ Az egyértelműen anyagi szempontokat figyelembe vevő Templomépítő Bizottság döntése értelmében a zsidó származású Székelyhidasi Sebestyén Lajos nyerte minden munkanemben a versenytárgyalást, így őt érte az a megtiszteltetés, hogy a templomépítés fővállalkozója lehetett.⁸ Mindez azért volt problémás, mert ez év májusában került sor az első zsidótörvény elfogadására, ami tulajdonképpen csak olaj volt a tűzre az egyébként is radikalizálódó közvélemény egyre szabadabb negatív véleménynyilvánításában. 1939 márciusára a templom építésének jelentős részével elkészültek az építők, de ez a tény nem akadályozta meg őket abban, hogy 1939. április 27-én megtartsák a majdnem kész épület alapkőletételi ünnepélyét. Az építkezés befejezése azonban elhúzódott, főként a háborús infláció következtében, ugyanis az az összeg, amit eredetileg az építésre szántak, kevesnek mutatkozott. Legalább ugyanilyen horderejű probléma volt 1941-től a munkások egy részének hadba szólítása, és a nyersanyaghiány, ami szintén megakasztotta, sőt késleltette a munkálatok menetét. A templomot végül 1942. május 17-én adták át ünnepélyes keretek között, s hogy a háborús készültség mennyire hatotta át a közvéleményt – és benne az egyházi közeget is –, jól mutatja dr. Révész Imrének, a Tiszántúli Református Egyházkerület püspökének templomszentelő imája, melyben erőteljesen megjelent a háborús retorika: „*Folyik a vérözön, hős ifjú magyar szívekből is – jöjj erős, hadakozó Úr, és Te parancsolj*

⁵ Barcza József (szerk.) – A Debreceni Református Kollégium története. MRE Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, Budapest, 1988. 278.

⁶ A tervpályázatról bővebben lásd: Veress Dániel – Dór, Ión, Kalotaszegi: A debreceni egyetemi református templom tervpályázata, 1938. In: *Studia Litteraria*, 60(1-2), 134–175. 2021.

⁷ A zsidó vállalkozó körüli vitának ügyéről bővebben lásd: Kerepeszki Róbert – Feszültségek az egyetemi templom építése körül 1938-ban. In: *Gerundium*, 2(1-2), 125–134.

⁸ TtREL, I. 99. g. 113. – Kivonat a Templomépítő Bizottság IX. rendes ülésének jegyzőkönyvéből. 1938. szeptember 27.

az emberi erővel már meg nem állítható sátáni halálgépezetnek, és Te cselekedd, hogy a vérözönből ne újra átokgyom és gyűlölettövis csírázzék ki, hanem áldás vetése, (...) álld meg és oltalmazd nemzeti hadseregünket és annak legfőbb Hadurát, Kormányzónkat, a Te választottadat...”.⁹

Annak ellenére, hogy a templom a fent vázolt okok miatt csak 1942-re készült el, a nagyerdei egyházrészben már évekkel azelőtt közösség formálódott. Erre enged következtetni az a jegyzőkönyv,¹⁰ amely az egyik 1942. évi Egyházrészzi Körzeti Tanácsülésen elhangzottakat dokumentálta. Eszerint Dr. Erdős Károly teológiai egyetemi professzor áldozatkész munkája nyomán a Dóczy József utca 2. szám alatt gyülekezeti ház épült, amelyben 1933 óta bibliaórákat, 1940 óta pedig istentiszteleteket is tartott a nagyerdei városrész lakóinak. Ebben a jegyzőkönyvben találunk utalást az egyházrész elnevezésének, illetve annak lelkészi pozícióját betöltő személy megnevezésének problematikus voltára is. Az egyházkörzet úgy határozott, hogy a nagyerdei egyházkörzet egyetemi egyházkörzet elnevezését használatba veszi, ugyanis az egyházrész szimbolikus épülete maga az Egyetem Főépülete, s ennek jelenléte adja a terület jellegzetes karakterét. Azt azonban nem fogadták el, hogy az itt működő lelkészt egyetemi lelkész-ként aposztrofálják, s ezt a döntést leginkább a félreértések elkerülése miatt hozták, tekintve, hogy a lelkipásztor nem az egyetem lelkipásztora. A lelkészi tisztet kezdetben dr. Bodonhelyi József töltötte be, akinek szolgálatáról a levéltári források csak kevésbé árulkodnak,¹¹ azonban Szenes László – magánarchívumban őrzött – levele többet árul el szerepéről.¹² A levél tanúsága szerint Bodonhelyi József Debrecenbe kerülése tulajdonképpen válszmegoldás volt a tervezett nagyszabású jubileumi ünnepség szervezési zűrzavarában, ugyanis az ünnepségen Horthy Miklós jelenlétében „kormányzógyűlés” doktoravatásra került volna sor, melyre a jelölt a kollégiumi nagykönyvtár dolgozója, dr. Lukáts László lett volna. Mivel ő nem volt megelégedve saját értekezésével, néhány nappal a doktor-

⁹ A debreceni M. Kir. Tisza István Tudományegyetem Almanachja és Évkönyve az 1941/42-es tanévről, Debrecen, 1942.

¹⁰ TtREL. I. 99. c. 120. – Nagyerdei Református Egyházrészzi Körzet Tanácsának ülése – 1942. május 13.

¹¹ A Magyar Távirati Iroda egy rövid hírben közölte 1939. június 15-én, hogy „Dr. Bodonhelyi József kormányzógyűlés református lelkészt a debreceni református egyház presbitériuma csütörtökön délután beiktatta klinikai lelkészi tisztségébe. Ezt a lelkészi állást az állam és az egyház együtt létesítette.” – Magyar Távirati Iroda. 1939. június 15. 0 óra 10 perc

¹² A levelet az egyetemi egyházkörzet első hivatalos lelkésze, Szenes László írta Nt. Püski Lajosnak és feleségének, akik jelenleg a Nagyerdei Egyházközség lelkészei, s szolgálatuk kezdetén Szenes az egyházkörzet történetének leírásával köszöntötte a beiktatott új lelkipásztorokat. A levelet Nt. Püski Lajos bocsátotta rendelkezésemre, melyet ezúton is hálásan köszönök neki.

avatás előtt széttepte kéziratát. Így került elő Bodonhelyi neve, akiről tudták, hogy szintén jeles tanuló volt a teológián, így visszahívták Debrecenbe fülöpszállási szolgálatából, s doktori értekezés híján a skóciai ösztöndíj ideje alatt írt dolgozatát érvényesítették. Bár a kormányzó végül nem tudott jelen lenni az ünnepségen, a „kormányzógyűrűs” doktoravatásra mégiscsak sor került, és Bodonhelyi Józsefet 1939 júniusában be is iktatták a klinikai- és nagyerdei lelkészi tisztségbe. Hogy a levélben leírtak valóban így történtek-e, azt levéltári forrás nem támasztja alá, Bodonhelyi szolgálata azonban valóban elkezdődött, ugyanis egy 1941-es missziói jelentésben ő maga számolt be az egyházzszzben elvégzett munkáról.¹³ A jelentés három területre bontva ismertette a teljes egyházzszzre kiterjedő munkát, melyek a következők voltak: Egyetemi Klinikák, Horthy Közkórház és Augusztai Szanatórium; Nagyerdei Egyházzszz körzet; Egyetemi Ifjúság egyetemen kívüli lelkigondozása. A részletes beszámoló nem szimpla jelentés, hanem az elvégzett munka önreflexív leírása, melyben Bodonhelyi minden területtel kapcsolatosan – amellet, hogy részletezte az alkalmakat, a pénzügyi helyzetet –, rávilágított azokra a területekre, ahol szükséges a fejlődés. A jelentésből egyértelműen kiviláglik, hogy fő céljai között szerepelt az egyetemi ifjúság, illetve az egyházzszz lakóinak egy gyülekezetbe terelése, ennek a tényleges megvalósulása azonban már nem az ő szolgálata alatt ment végbe, ugyanis a dokumentum végén a Bizottság tudtára adta azt is, hogy 1941. február 1-től más szolgálati helyen folytatja tovább a munkát. A már említett, Szenes László által írt magánlevél szerint ő maga 1941 januárjában kapott Révész Imrétől levelet, amelyben meghívta a Bodonhelyi által üresen hagyott klinikai lelkészi állásra, s ebben a levélben neki ígérte a hamarosan elkészülő egyetemi templom lelkészi pozícióját is. 1942 májusában – az Egyetemi Templom átadása után öt nappal – az Egyetem Főépületének homiletikai szemináriumában tartott megbeszélést Makkai Sándor prodékán, Czeglédy Sándor teológiai professzor, Uray Sándor a Tiszántúli Református Egyházzkerület főjegyzője, Farkas Pál lelkész és Szenes László lelkész.¹⁴ Itt határoztak arról, hogy Szenes László legyen a körzetvezető lelkész, így tulajdonképpen ő lett nem csupán a nagyerdei-egyetemi egyházzkörzet, hanem az Egyetemi Templom első hivatalos lelkésze is, mely szolgálatot 1949-ig látta el.

Ahogy az Bodonhelyi József jelentéséből kiderült,¹⁵ a Dóczy József utca 2. szám alatt lévő gyülekezeti ház befogadóképése kb. 100 fő volt, s az 1940-es évek elejére szűknek bizonyult, vélhetően éppen ezért is volt sürgető, hogy a sokkal nagyobb befogadóképességgel bíró új és méltó istentiszteleti hely elkészüljön. A templom birtokba vételére tehát óriási igény mutatkozott, mivel nem

¹³ TtREL. I. 99. c. 120. – Dr. Bodonhelyi József Missziói Bizottsághoz intézett levele.

¹⁴ TtREL. I. 99. c. 9. – A központi egyetem homiletikai szemináriumában tartott megbeszélés egységes véleménynyilvánítása. 1942. május 22.

¹⁵ TtREL. I. 99. c. 120. – Dr. Bodonhelyi József Missziói Bizottsághoz intézett levele.

csupán a nagyerdei egyházrész kívánta használatba venni, hanem az egyetem is igen sokrétű funkciót szánt az új épületnek, melyekről dr. Makkai Sándor prodékán számolt be egy 1941-es egyetemi tanácsülésen.¹⁶ Elsősorban az évnyitó és évzáró ünnepségek, valamint az egyetemi ifjúság részére tartandó egyéb egyházi és nemzeti ünnepek lebonyolítása miatt tartottak igényt a templomra. Meghatározták azt is, hogy a tanév ideje alatt 15–20 alkalommal tartanak egyetemi istentiszteleteket, melyek a rendes vasárnapi istentiszteleteket helyettesítsék, de az egyházrész tagjai ugyanúgy jelen lehetnek minden, az egyetem által szervezett alkalmon is. Az istentiszteleteken kívül az alagsori helyiségekben pedig a teológusok egyházi gyakorlatait kívánták megtartani. Az Egyetem azt is meghatározta, hogy az általuk tartott ünnepségeken és rendezvényeken befolyt perselypénz az Egyetemet illeti, valamint előírta azt is, hogy az egyházrész tanácsába egy-két személy a hittudományi kar tagjaiból is kerüljön be. Tulajdonképpen az Egyetem vezetése joggal formálhatott igényt az új templomépületre, ugyanis egy egyházkerületi tanácsülési jegyzőkönyv szerint a templomépítést támogató Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium kezdettől fogva Egyetemi Templomnak nevezte,¹⁷ s nem lehet figyelmen kívül hagyni azt sem, hogy közös megegyezés alapján az egyetem és az egyházkerület is használni kívánta az új épületet.¹⁸

Arról, hogy Szenes László szolgálata idején milyen gyülekezeti munka folyt, levéltári információk kevésbé állnak rendelkezésre, így a már említett magánlevélben leírtak szolgálnak csupán némi információval, s azok is teljes mértékig Szenes tapasztalati valóságát örökítették meg.¹⁹ A nagyerdei-egyetemi egyházrészben a gyülekezet és az egyetemi polgárság egymáshoz közelítése tulajdonképpen Szenes László feladata lett, s a levélben leírtak szerint az ő szolgálatba állításával folytatódott, mi több, még inkább élénkült a gyülekezeti élet a nagyerdő vonzáskörzetében. Az új lelkesnek – bevallása szerint – több kihívással is szembe kellett néznie. Az első és legfontosabb feladat számára az volt, hogy felkeresse a környező utcák lakosait a Poroszlai úttól az Egyetemi Sporttelepig, és meggyőzze őket arról, hogy nem kell vasárnaponként a Nagytemplomig el-

¹⁶ Egyetemi Tanács jegyzőkönyvei az 1941/42-es tanévről – 1941. november 28-i II. rendes ülés jegyzőkönyve

¹⁷ TtREL. I. 99. c. 120. – Nagyerdei Református Egyházrészi Körzet Tanácsának ülése – 1942. május 13.

¹⁸ A homiletikai szemináriumban tartott megbeszélés véleménynyilvánításában rögzítésre került az is, hogy „...az egyetemi templomban tartott istentiszteletek kérdése már korábban szabályoztatott az egyetem és az egyház között létrejött és felsőbb hatóság által is jóváhagyott megállapodással.” TtREL. I. 99. c. 9. – A központi egyetem homiletikai szemináriumában tartott megbeszélés egységes véleménynyilvánítása. 1942. május 22.

¹⁹ Szenes László Püski Lajosnak és feleségének írott levele (Püski Lajos magánarchívuma)

menniük, ha templomi környezetben szeretnék hallgatni Isten igéjét, ugyanis erre kiváló lehetőség nyílik az új istentiszteleti helyen. Ezt a városrészt elsősorban tanítók, tanárok, nagypolgári családok, tisztségviselők – egy szóval az értelmiségiek – lakták. A Nyulas városrészen megszüntetett vasárnapi istentiszteletek miatt az ott lakók is az Egyetemi Templomba kezdtek járni, s mivel az főként az értelmiségiek kiszolgáló személyzetének – egyetemi altisztek, ápolószemélyzet stb. – lakhelye volt, így számára szintén kihívást jelentett a két társadalmi réteg „egy asztalhoz ültetése”. A városrészek lakóinak megnyerésénél és a társadalmi különbségek csökkentésénél Szenes sokkal nehezebb feladatként tekintett az ifjúság gyülekezeti életbe való bevonására. Ahogyan arról már szó esett, az Egyetem igyekezett kihasználni a templom nyújtotta lehetőségeket, s az ifjúság gyülekezethez való közelítésére is történtek kísérletek, mégis nehéz volt elérni, hogy szerves részévé váljanak a nagyerdei-egyetemi egyházrésznek. Annál is inkább, mert az egyetemisták nem laktak a városrész területén, a városban pedig működött a Soli Deo Gloria Diákmozgalom, melynek alkalmi magához vonzották az egyetemista ifjúságot, vezetői pedig nem nézték volna jó szemmel, ha az Egyetemi Templom „elszívta” volna az „esdégéseket” a szövetségből. A helyzetet tovább nehezítette, hogy a Kollégium Oratóriumában a Bethlen Gábor Kör az egész szorgalmi időszak alatt tartott ún. egyetemi istentiszteleteket. A problémára való utalás nem csak a lelkész levelében jelent meg, hanem egy 1943-as tanácsulési jegyzőkönyvben is, ahol Szenes arról számolt be a testületnek, hogy *„Itt tartotta az egyetem a maga hivatalos istentiszteleteit, sajnos az egyetemi ifjúság nem itt, hanem egy másik debreceni templomban rendezte meg a maga ünnepi istentiszteletét.”*²⁰ Az nem derül ki a jegyzőkönyvből, hogy melyik volt az a másik templom, amelyet az egyetemi ifjúság látogatott, az azonban bizonyos, hogy nem az Egyetemi Templomban tartották alkalmait. Szintén ebben a jegyzőkönyvben esett szó arról is, hogy a sokoldalú gyülekezeti munkába hogyan kapcsolódott be az egyházrész Nőszövetsége, melynek tagjai több csoportban végeztek szolgálatot, így a Szövetségvédő Csoport konferenciát, a Gyülekezetvédő Csoport szeretetvendégségeket szervezett, a Művelődési Csoport pedig műsorokat adott, de bekapcsolódtak a vasárnapi iskolai munkába is.²¹ Legkiemelkedőbb mégis a Bajtársi Szolgálatuk volt, melynek keretén belül kórházi szolgálatot végeztek a frontról hazaszállított, sebesült katonák között. Szenes visszaemlékezése szerint ehhez a szolgálathoz ők maguk is csatlakoztak, így Koncz Zoltán segédlelkésszel saját testi épségüket nem féltve vállalták a fertőző betegek (főként tifuszos sebesült katonák) számára megnyílt új osztályokon vég-

²⁰ TtREL. I. 99. c. 120. – Az egyetemi református egyházközség 1943. június 26-i tanácsülésének jegyzőkönyve

²¹ Uo.

zett szolgálatot, melyet két éven át felváltva végeztek úgy, hogy egyikük sem esett áldozatul semmilyen betegségnek.²²

A fent felvázoltakból egyértelműnek hat, hogy annak ellenére, hogy Magyarország 1941-ben belépett a háborúba, ez a hátszágban egészen 1944-ig csak kevésbé érezte hatását, a gyülekezet szervezése tulajdonképpen zavartalanul folyt. Egyetlen olyan szempont volt, amelyet a jegyzőkönyv²³ szerint a háborús takarékoságra hivatkozva igyekeztek szem előtt tartani: nem tartották meg az esti istentiszteleteket a kivilágított Egyetemi Templomban,²⁴ melynek – bár látványa egyedülálló volt –, folytonos üzemeltetése azonban költségesebbnek bizonyult.

Nem sokáig – szűk két évig – élvezhették azonban a nagyerdei-egyetemi egyházrész hívei, és az egyetem polgárai az Egyetemi Templom alkalmait, ugyanis 1944-ben a II. világháború borzalmi kézzelfogható valósággá váltak Debrecenben is. Már 1943-ban a doni katasztrófát követően is tömegével hozták a sebesült katonákat a városba, ugyanis itt alakították ki az ún. vesztegzőkórházat,²⁵ ahol a keletről érkezők először részesülhettek komolyabb orvosi ellátásban. S bár a lakosságnak megtiltották, hogy érintkezzenek a frontról hazatérő katonákkal, az orvosok, ápolók és nem utolsósorban a klinikai lelkészek révén Debrecen polgárai is hamar reális képet kaptak a háború szörnyűségeiről és a 2. magyar hadsereg pusztulásáról.²⁶ Debrecen igazán 1944 nyarán vált hadszínterré, amikor az amerikai légierő ún. ingabombázást hajtott végre magyarországi vasúti csomópontoknál.²⁷ A „Frantic Joe” fedőnevű hadművelet nyitónapja 1944. június 2. volt. Ezen a napon reggel 08:46-kor ért a város fölé az 5. bombázórepülő ezred, és 1 óra 56 percen keresztül összesen kb. 233 tonnányi bomba hullott a debreceni vasútállomásra, a Vagongyárra és számos kisebb célpontra. Súlyos károk érték a környező iparnegyedet (kőolajtelepeket, a Bocskai Vasőn-

²² Szenes László Püski Lajosnak és feleségének írott levele (Püski Lajos magánarchívuma)

²³ TtREL. I. 99. c. 120. – Az egyetemi református egyházkerület 1943. június 26-i tanácsülésének jegyzőkönyve

²⁴ Az Egyetemi Templom festett ólomüveglakái közé 3200 apró égit építettek be, hogy este még látványosabbak legyenek az egyébként is impozáns színes üvegek, s ezzel együtt a templomépület is. Erről bővebben lásd: Dezső, 2017.

²⁵ Debrecenben vesztegzőkórház ápolja és osztja szét az ország hadikórházaiba a szovjet-harcos sebesültjeit. Függetlenség, 1943. április 11. 7.

²⁶ TOKODY Gyula (szerk.): Debrecen története IV. Debrecen, 1986. 428.

²⁷ Debrecen bombázásáról bővebben lásd: Horváth Attila – Magyarország amerikai bombázása a II. világháborúban (A Debrecen elleni első amerikai légitámadás 1944. június 2.). Lícium-Art Könyvkiadó- és Kereskedelmi Kft., Debrecen, 2014.; SIRÓ Béla – Debrecen megpróbáltatásai. Természeti csapások, járványok, háborúk. Tóth Könyvkereskedés és Kiadó Kft., Debrecen, 2007. 148.

tödét, a Motor- és Gépgyárat, a Kefegyárat, a Közvágóhidat stb.), de nem csak az ipari létesítmények váltak a bombázás áldozatává, ugyanis rengeteg, civilek által lakott utca, s azok lakóházai is megsemmisültek, és a debreceni bombázás talán legemblematikusabb épülete, az Ispotály templom is a földdel vált egyenlővé. A légoltalmi parancsnokság jelentése szerint 1362 család vált hajléktalanná 1944 júniusában.

A Nagyállomástól északabbra eső területet is elérte néhány találat a későbbi bombázások során, melynek áldozatává vált az Egyetemi Templom is, ami így csupán két évig tündökölhetett eredeti fényében. Erre enged következtetni az az 1945-ös lelkészi jelentés,²⁸ amelyben Koncz Zoltán arról számolt be, hogy a templom mennyezete 1944. szeptember 15-én kapott légakna találatot, a tornyon is keletkezett egy 80 cm átmérőjű belövési rés, s bár a templom nem vált használhatatlanná, de megsérült a külső tetőzet, a legnagyobb kárt pedig az oly sokáig tervezett, biblikus jelképeket ábrázoló színes üvegablakok megsemmisülése jelentette. A híveket és a lelkészeket azonban a keletkezett kár nem gátolta meg abban, hogy már a következő vasárnapon (szeptember 17-én), kétnapi romeltakarítás után megtartsák a templom arra alkalmas részeiben az istentiszteletet.

A templomot ért károsodás után pontosan egy hónappal Magyarország kormányzója rádióbeszédében tett kísérletet a háborúból való kilépésre. Ez az akció, bár sikertelen volt, mégis elég volt ahhoz, hogy Debrecen egyházi és világi előjárói – a római katolikus prépost plébános, a Tiszántúli Református Egyházkerület püspöke, a Tisza István Tudományegyetem prorektora, Debrecen polgármestere és Hajdú vármegye alispánja – röpiratban fogalmazzák meg véleményüket Horthy Miklóssal való egyetértésükről.²⁹ Röpiratukban kifejezték bizalmukat a „megszálló orosz hadsereg főparancsnoksága” iránt, abban reménykedve, hogy a Vörös Hadsereg bevonulása valójában nem megszállás lesz, hanem segítség a magyar lakosságnak a háború utáni élet helyreállításában. Egy nappal később pedig hivatalos nyilatkozatot tettek közzé az ország helyzetének megítéléséről, nevezetesen, hogy „...ebből a katasztrofális helyzetből csak a német szövetségből kiválással szabadulhat meg nemzetünk.”³⁰ Ennek a közleménynek a kiadását azért tartották szükségesnek, hogy nyilvánvalóvá tegyék a közvélemény számára az egyházi és világi vezetés együttműködési készségét bárkivel, aki azért érkezik az országba, hogy normális életkörülményeket teremtsen a háború sújtotta területeken. Arra azonban, hogy az élet újra visszatérjen a háború előtti békés medrébe, még igen sokat kellett várnia Debrecen lakosságának. A visszavonuló német hadsereg 1944 végén felrobbantotta a város kenyérellátását biztosító Istvánmalmot, megsemmisítették számos magángazdasági üzem berendezését, a ter-

²⁸ TtREL. I. 8. d. – Lelkészi jelentés a debreceni református egyetemi templom állapotáról

²⁹ TtREL. I. 2. b. 1. – Az egyházi és világi előjárók röpirata

³⁰ TtREL. I. 2. b. 1. – Az egyházi és világi előjárók nyilatkozata

ménytartalékokat elszállították, és akadályozták a mezőgazdasági munkák menését. Eppen ezért intéztek közös felhívást a magyar néphez Debrecen egyházi és világi vezetői, akik szükségesnek, mi több „*életbevágóan fontos érdeknek*” tartották, hogy Magyarország minél előbb szüntesse meg kapcsolatait Németországgal és lépjen ki a háborúból.³¹ A nyilatkozat egyértelműen rámutat arra, hogy a lakosságnak és a hátországnak erre az időszakra mennyire terhes lett az évek óta tartó háború, s a körülményeket tekintve nem róható fel nekik az a naivnak nevezhető kijelentés sem, hogy ha Magyarország megszakítja a Németországgal a kapcsolatait, az egyszerre a magyarországi háború végét is jelenti.

A németek kivonulásával olyannyira nem ért véget a debreceniek kálváriája, hogy rögtön újabb megszállókkal kellett szembenéznie a lakosságnak, így a Vörös Hadsereg „felszabadítása” közel sem jelentette az élet normális mederbe való visszatérését. Koncz Zoltán segédlelkésznek két lelkészi jelentése is beszámol arról, hogy mi történt 1944 végétől 1945 végéig a debreceni nagyerdei-egyetemi egyházkörszékben.³² A jelentésekben foglaltak szerint az egyházrész életét is felforgatta az orosz katonák bejövetele, ugyanis 1944. november 4-én a Vörös Hadsereg egyik alakulata egy ezredes vezetésével megjelent az Egyetemi Templom épületében, és bejelentette az ott tartózkodó lelkésznek a templom 30 napra történő lefoglalását. Az épületre elsősorban magas tornya miatt tartottak igényt, amit őrtoronyként tudtak használni és rádióállomást kívántak üzemeltetni benne az egy hónap alatt. Az ezredes az igénybevételért cserébe azt az ígéretet tette, hogy kijavítják a megsérült tetőszerkezetet és pótolják a kitört ablaktáblákat, majd 30 nap múlva helyrehozva visszaszolgáltatják, mondván, hogy főként ugyanis az egyetem Központi Épületét használják katonai célokra. Ahogy a Vörös Hadsereg magyarországi tartózkodása is igen hosszúvá nyúlt, úgy a templom lefoglalása sem ért véget az ígért 30 nap alatt. Koncz Zoltán lelkészi jelentése szerint az egy hónapból tizenhárom hónap lett, mivel a szovjetek csak 1945. december 4-én reggel 8 órakor hagyták el a templomépületet. Az egy éves tartózkodás alatt az épület óriási károkat szenvedett, ugyanis Koncz Zoltán említett beszámolója szerint a „*Szószék koronája, belseje, ajtaja összetörve, megsemmisítve. Úrasztala is felfordítva, félredobva, egy oldala betörve, kenyér és borosztó szárnya feltüzelve, Szószék előtti térség linoleum burkolata feltépve. Zsolnai keresztelő-medence, harmonium, acélperselyek összezúzva. Mózes-szék, orgona-imitáció megsemmisítve, 3200 körtés ablakvilágítás, 18 neoncső, 8 drb. transparens-világítás, kapcsolók, ruhatári szekrények, mellékhelyiség ajtó megsemmisítve. – Gyülekezeti terem, bibliaköri termék ajtajai, ablakai ¾ részben*

³¹ TtREL. I. 2. b. 1. – Az egyházi és világi előljárók felhívása a magyar nemzethez

³² TtREL. I. 8. d. – Lelkészi jelentés a debreceni református egyetemi templom állapotáról; Szabadi István (szerk.) – Krisztusban nyert erő I. – A tiszántúli református gyülekezetek háborús krónikája (1944–1945). Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára, Debrecen, 2016. 248–250.

feltűzelve. – Lelkész-lakás, hivatal, szószékfeljáró, altiszti lakás, segédlelkéshi szoba faanyaga részben vagy egészben megsemmisítve. Fürdőszoba fürdőkádja, konyha gáztűzhelye, vízmelegítő elvive. – Gépház 8 drb. motorja, 8 drb. manométere, fűtőventillátor 8 csapágya leszerelve, elvive. 68 keményfapadból 14 meg hagyva.” A felsorolás rámutat arra, hogy a csupán kétéves templomban milyen mértékű pusztítást végzett a Vörös Hadsereg, s nem csak az épület károsodott, hanem a gyülekezet irattárának egy része is megsemmisült a szovjet alakulat jelenléte alatt, ami különösen problémássá teszi a gyülekezet történetének kutatását.

A kihívásokkal terhelt egy év alatt természetesen az egyetem és az egyház azon vezetői, akiket nem szólított el katonai kötelesség, azon fáradoztak, hogy a templom minél hamarabb szabaduljon a szovjet igénybevétel alól. Ennek érdekében az egyetem rektora és Révész Imre, a Tiszántúli Református Egyházkerület püspöke a szovjet városparancsnoknak címzett levélben kérték az épület mihamarabbi kiürítését.³³ Kérésüket azzal indokolták, hogy tudomásuk szerint ez az egyetlen magyarországi templom, ami katonai célokra volt lefoglalva; visszaadása pedig azért lenne annyira sürgető, mivel nem csupán a gyülekezet és a klinika járóbeteg serege használja, hanem az egyetemi ünnepségeknek is otthont biztosít. Több levelet is intéztek az ügygel kapcsolatosan a városparancsnokhoz és helyetteséhez, a hatékonyabb kommunikáció érdekében pedig minden esetben igyekeztek először orosz fordítóhoz eljuttatni a fogalmazványt, s csak aztán a szovjeteknek. Révész Imre a szovjet városvezetésen kívül a moszkvai magyar külképviselethez is eljuttatott egy emlékeztetőt, amelyben felhívta a figyelmet az „*egyházi és iskolai helyiségek felszabadításának ügyére*”, valamint tájékoztatást adott a Szovjetunió vallásellenes álláspontjáról.³⁴ Ilyen formán a magyar fél együttműködési készsége megkérdőjelezhetetlen volt, ennek ellenére a vizsgált gyűjteményben nem található forrás arra nézve, hogy az orosz parancsnokság választ küldött volna akár az egyetem rektorának, akár az egyházkerület püspökének.

Ahogy arról az említett lelkéshi jelentések beszámoltak, az igencsak viszontagságos, bő egy év alatt sem állt meg az élet a nagyerdei-egyetemi egyházrész gyülekezetében, mert – bár az Egyetemi Templomot nem használhatták –, de a klinikai betegpasztoráció folyamatos volt, és az istentiszteletek sem maradtak el: azoknak a Szülésheti Klinika ambulancia helyisége adott otthont az átmeneti időszakban.³⁵ 1945 második felében már működött négy bibliakör is, ahol

³³ TtREL. I. 1. c. 471.

³⁴ TtREL. I. 2. b. 1. – Révész Imre – Aide-mémoire

³⁵ TtREL. I. 8. d. – Lelkészi jelentés a debreceni református egyetemi templom állapotáról; Szabadi István (szerk.) – Krisztusban nyert erő I. – A tiszántúli református gyülekezetek háborús krónikája (1944–1945). Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára, Debrecen, 2016. 248–250.

minden alkalommal a sebesülteknek gyűjtöttek adományokat. A gyülekezeti élet annak ellenére is újjáéledni látszott, hogy nagyon sok fontos gyülekezeti tagot vesztett el a háború folyamán. A férfiak nagy része hadba vonult, s még 1945-ben is nagyon sokan voltak fogságban, vagy „szerencsés” esetben menekülésben; két tanácsost: Tóth Árpádnét és Mátyás Andornét gettóba hurcolták, majd ők is a népirtás áldozataivá váltak; a gondnok, dr. Bacsó Jenő pedig sok gyülekezettaghoz hasonlóan frontszolgálatot teljesített, és 1945 végéig nem tért haza. De a közösségnek nem csak a hívek egy részét, hanem vezetőit is nélkülözniük kellett rövid időre: a lelkész 8 napot töltött német, majd 3 napot orosz fogságban; a segédlelkész pedig katonai behívóval távozott 1944 szeptemberében, Jéna környékén amerikai fogságba esett és csak 1945. szeptember 1-én térhetett vissza Debrecenbe.

Miután a Vörös Hadsereg december 4-én a Vallás- és Közoktatásügyi Miniszter rendeletének hatására elhagyta a templomot, elkezdődtek a tárgyalások a mihamarabbi rendbehozatalról. Ahogyan az az Egyetemi Tanács jegyzőkönyvéből kiderül – a további rongálódást elkerülendő – a tetőszerkezet kijavítását tartották elsődleges fontosságúnak a templom és a Központi Épület esetében is.³⁶ A károk helyrehozatalához a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium hathatós segítséget nyújtott, ugyanis a minisztérium államtitkára, Bereczky Albert – aki maga is református lelkész, majd 1948–58 között a Dunamelléki Református Egyházkerület püspöke volt – levelében azt az utasítást adta Révész Imrének, hogy a rendkívüli államsegélyként megállapított 40 millió pengőt annak az egyházzrésznek ítélje oda, ahol a legnagyobb szükség van rá.³⁷ Az államtitkár levelének alján Révész kézírásával az olvasható, hogy „*Egyetemi templomé!*”, tehát a püspök választása az Egyetemi Templomra esett, s vállalta, hogy ellenőrzi az 1946. április 16-án kiutalt pénzsegély rendeltetésszerű felhasználását. Első olvasatra félrevezető lehet a hatalmas összeg, amit csak az Egyetemi Templom kapott meg, a dátum figyelembevételével azonban egyértelművé válik, hogy a háború utáni hiperinflációnak köszönhetően a kiutalt államsegély igencsak kevésnek bizonyult a keletkezett károk kijavítására. Az 1946-os év második felében keletkezett felsorolásban már az új valutában megadott segélyösszegek szerepeltek, ami az Egyetemi Templom esetében 1000 forinttal volt egyenértékű.³⁸

A fent leírtak alapján megállapítható, hogy a debreceni nagyerdei-egyetemi egyházzrész életében az 1938–1946 közötti időszak igen mozgalmas periódus volt, ami egyértelműen a dualitás jegyében értékelhető. Egyfelől az a tény, hogy a kezdetleges nagyerdei egyházzrészben új templom épült, egyfajta közösségformálódó erővel bírt, hiszen megépüléséig egy limitált férőhellyel rendelkező gyü-

³⁶ TtREL. II. 2. c. 49. – Kivonat az Egyetemi Tanács 1945. december 20-i IX. rendes ülésének jegyzőkönyvéből

³⁷ TtREL. I. 1. c. 477.

³⁸ TtREL. I. 31. k. 3. – Útbaigazítás az államsegélyekről

lekezeti házba kényszerültek a városrész lakói, s voltak, akik szívesebben választották a belvárosi templomok látogatását a kis terem helyett. Abban, hogy a felszentelést követően az Egyetemi Templom megtelt étellel, kiemelkedő jelentőségű volt a templom első lelkészének, Szenes Lászlónak munkája, aki – visszaemlékezése szerint – hétről hétre azon is munkálkodott, hogy a nagyerdei egyházzsír utcáiban lakó embereket megszólítsa, és a gyülekezethez közelítse, valamint bevonja az egyetemi ifjúságot is a kibontakozó lelki életbe. S nem csupán a templom közösségét igyekezett formálni, hanem saját egészségét is kockáztatva vállalta a klinikai betegek lelkigondozását. (Ebben természetesen elévülhetetlen érdemei voltak Koncz Zoltán segédlelkésznek is.) Az Egyetemi Templom építését, majd a formálódó közösség mindennapjait azonban beárnyékolták a második világháború eseményei. Már a zsidótörvények elfogadása is hatással volt a templomépítés menetére, ugyanis a zsidó származású fővállalkozó személye igen nagy felbolydulást eredményezett Debrecen azon polgárainak körében, akik a radikális jobboldal eszméit hirdették és képviselték. Az ország hadba lépésével, majd a háború előrehaladtával a gyülekezetben is mindennaposá váltak a behívások és a frontról hazaszállított sebesült, vagy fertőzőbeteg katonák körében pedig ugyanúgy szükségét érezték a lelkigondozói munka ellátásának. Az 1944 novemberétől 1945 decemberéig terjedő időszak – nevezetesen az Egyetemi Templom Vörös Hadsereg általi elfoglalása – pedig szintén komoly kihívások elé állította az egyházközség lelkészeit és gyülekezetét is. S bár az épület „felszabadult”, a templom és a nagyerdei gyülekezet kálváriája korántsem ért véget az 1946-os esztendővel, mi több egyre nagyobb kihívásokkal kellett szembenéznie a szocializmus időszakában.

Felhasznált munkák:

Levéltári források:

- Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára I. 1. c. 471.
 TtREL. I. 1. c. 477.
 TtREL. I. 2. b. 1. – Az egyházi és világi előljárók felhívása a magyar nemzethez
 TtREL. I. 2. b. 1. – Az egyházi és világi előljárók nyilatkozata
 TtREL. I. 2. b. 1. – Az egyházi és világi előljárók röpirata
 TtREL. I. 2. b. 1. – Révész Imre – Aide-mémoire
 TtREL. I. 8. d. – Lelkeszi jelentés a debreceni református egyetemi templom állapotáról
 TtREL. I. 31. k. 3. – Útbaigazítás az államsegélyekről
 TtREL. I. 99. c. 9. – A központi egyetem homiletikai szemináriumában tartott megbeszélés egységes véleménynyilvánítása. 1942. május 22.
 TtREL. I. 99. c. 120. – Az egyetemi református egyházközség 1943. június 26-i tanácsülésének jegyzőkönyve
 TtREL. I. 99. c. 120. – Dr. Bodonhelyi József Missziói Bizottsághoz intézett levele.
 TtREL. I. 99. c. 120. – Nagyerdei Református Egyházzsír Községi Lelkész Hivatalának missziói jelentése

- TtREL. I. 99. c. 120. – Nagyerdei Református Egyházrészi Körzet Tanácsának ülése – 1942. május 13.
- TtREL, I. 99. g. 113. – Debreceni Egyházkerület iratai, Gazdasági bizottsági iratok. Kivonat a Templomépítő Bizottság XI. rendes ülésének jegyzőkönyvéből. 1938. december 16.
- TtREL, I. 99. g. 113. – Debreceni Egyházkerület iratai, Gazdasági bizottsági iratok. Kivonat a Templomépítő Bizottság IX. rendes ülésének jegyzőkönyvéből. 1938. szeptember 27.
- TtREL. II. 2. c. 49. – Kivonat az Egyetemi Tanács 1945. december 20-i IX. rendes ülésének jegyzőkönyvéből

Magánarchívum:

Szenes László Püski Lajosnak és feleségének írott levele

Egyetemi források:

- A debreceni M. Kir. Tisza István Tudományegyetem Almanachja és Évkönyve az 1941/42-es tanévről, Debrecen, 1942.
- Egyetemi Tanács jegyzőkönyvei az 1941/42-es tanévről – 1941. november 28-i II. rendes ülés jegyzőkönyve

Sajtóanyag:

- Függetlenség, 1943. április 11. 7.p.
- Vasárnap – református gyülekezeti hetilap. xxviii. évf. 20. sz. Debrecen, 1942. május 10.
- Magyar Távirati Iroda. 1939. június 15. 0 óra 10 perc

Szakirodalom:

- BARCZA József (szerk.): A Debreceni Református Kollégium története. MRE Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, Budapest, 1988.
- DEZSŐ Kinga Julianna – „Látsatok hozzá, és építsétek föl Istennek, az Úrnak szentélyét” (A Debreceni Református Egyetemi Templom építésének története). In: Gerundium, 8(4), 52–70. 2017.
- HORVÁTH Attila – Magyarország amerikai bombázása a II. világháborúban (A Debrecen elleni első amerikai légitámadás 1944. június 2.). Lícium-Art Könyvkiadó- és Kereskedelmi Kft., Debrecen, 2014.
- KEREPESZKI Róbert: Feszültségek az egyetemi templom építése körül 1938-ban. In: Gerundium: Egyetemtörténeti közlemények, 2011/1–2.
- SIRÓ Béla – Debrecen megpróbáltatásai. Természeti csapások, járványok, háborúk. Tóth Könyvkereskedés és Kiadó Kft., Debrecen, 2007.
- SZABADI István (szerk.) – Krisztusban nyert erő I. – A tiszántúli református gyülekezetek háborús krónikája (1944–1945). Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára, Debrecen, 2016.
- TOKODY Gyula (szerk.): Debrecen története IV. Debrecen, 1986.
- VERESS Dániel – Dór, ión, kalotaszegi: A debreceni egyetemi református templom tervpályázata, 1938. In: Studia Litteraria, 60(1–2), 134–175. 2021.